

ТЕРОР І ПРОПАГАНДА

<https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.077>

УДК 94:394.4:32.019.51(477)«1920/30»

*Ксенія КУЗИНА**

«Чекістський календар»: святкування пам'ятних дат ВЧК–ОГПУ–НКВД у СРСР у 1920–1930-ті рр.

Метою дослідження є спроба проаналізувати процес меморіалізації подій, дотичних до діяльності радянських органів держбезпеки у 1920–1930-х рр. Основні питання, що розглядаються: які цілі переслідували владні структури, ініціюючи запровадження та святкування роковин ВЧК–ОГПУ–НКВД; у який спосіб створювалися нові ритуали; яке місце посіли «чекістські свята» у святковому радянському календарі і як взаємодіяли із іншими святами «патріотичного циклу»; яку роль вони відіграли у репрезентації легітимності та авторитету політичного режиму, що вдавався до терору.

* *Кузіна Ксенія Володимирівна* – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; kuzinakseniya@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>.

Методологія. Концепції хронотопу (часо-простору) М. Бахтіна та «режиму нового часу» А. Ассман виявилися корисними інструментами для дослідження радянських комеморативних практик, присвячених ВЧК–ОГПУ–НКВД.

Висновки. «Чекістський календар» – це умовна назва сукупності дат та подій, що були пов'язані із карними органами СРСР у 1920–1930-ті рр. і відзначалися в СРСР як пам'ятні роковини. До них відносилися дні народження та смерті Фелікса Дзержинського, а також день створення ВЧК. Зазначені дати актуалізувалися через проведення урочистостей (святкова хода та збори), публікації у радянських ЗМІ, зміну топоніміки та інші заходи, приурочені до річниць. За двадцятирічний період був сформований відповідний святковий ритуал.

У рамках радянської патріотичної традиції відбувалося конструювання героїчного нарративу каральних органів. Образ Ф. Дзержинського відіграв провідну роль у героїзації ВЧК–ОГПУ–НКВД. Цей пропагандистський образ набув міфологізованих рис. Святкування пам'ятних дат переслідували кілька цілей. Зокрема, демонстрація авторитету та легітимності радянських органів держбезпеки; мобілізація населення на боротьбу із уявним ворогом; стигматизації ворогів, як дисциплінарна функція свят.

Ключові слова: Дзержинський, ВЧК–ОГПУ–НКВД, хронотоп, радянські свята.

У циклі радянських меморіальних свят 1920–30-х рр. виокремлюються дати та події, що пов'язані із каральними органами СРСР. Умовно їх можна позначити як «чекістський календар». Зокрема, це день створення ВЧК та пам'ятні дні її першого очільника Фелікса Дзержинського. Відзначення річниць мало нагадувати про минулі події – створення та діяльність репресивної Всеросійської надзвичайної комісії, – які радянська пропаганда позиціонувала як «героїчні». Святкування було вдалим приводом для розповіді історії каральних органів таким чином, щоб вона була зрозуміла широкому загалу. У такий спосіб оформлювався «чекістський нарратив». Відзначення роковин відбувалося із певною періодичністю, і таким чином минуле осучаснювалося. Повторами створювався публічний хронотоп для повернення минулого¹.

¹ Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое лит. обозр., 2014. – С. 253.

«Чекістський календар» та радянський режим «нового часу»

Події «чекістського календаря» можна дослідити у контексті «нового режиму часу» – тобто його десакралізація, оволодіння та привласнення часу. Цей термін стосується, передусім, західної культури епохи модерну. Алейда Ассман визначила п'ять взаємопов'язаних аспектів цього темпорального режиму: 1) час розриву; 2) фіктивний новий початок; 3) творче руйнування; 4) виникнення поняття «історичного»; 5) прискорення². Втім, як зазначила Олена Стяжкіна, всі вони були притаманні риториці, спираючись на яку, перші ідеологи СРСР освоювали і створювали новий хронотоп³.

Більшовицька революція 1917 р. стала «часом розриву» між минулим та майбутнім і, водночас, – початком і точкою відліку⁴. Поява ВЧК є прикладом «фіктивного нового початку», для якого не потрібні ані традиції, ані авторитети. Достатньо волі партії чи пролетаріату. Початок відбувався саме «тут і зараз», так, нібито до акту творення не було нічого (*тут і далі цитування мовою оригіналу. – Авт.*):

«Всеросс[ийская] Чрезвычайная Комиссия сконструировалась впервые 7-го декабря (ст. с.) 1917 г., когда состоялось её первое заседание, на котором было решено назвать её Чрезвычайной Комиссией по борьбе с контрреволюцией и саботажем»⁵.

Отож, діяльність ВЧК розпочалася із «чистого аркуша», без жодного натяку на зв'язок із імперською жандармерією. Відкидалися будь-які порівняння та аналогії. Зокрема, голова ВУЧК Мартін Лаціс на початку 1920-х рр. відзначав:

² Ассман А. Трансформации нового режима времени (пер. с англ. Вл. Кучерявкина под ред. А. Скидана) // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 4. – Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nlo/2012/4/transformaczii-novogo-rezhima-vremeni.html>.

³ Стяжкіна О. Годинник і календар у підрадянській Україні 1920–1930-х років: механізми привласнення часу та хронотопу // Народна творчість та етнологія. – 2016. – № 4. – С. 19.

⁴ Там само. – С. 19.

⁵ Лаціс [Судрабс]. Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией. – М., 1921. – С. 7.

«Кто не видит разницы между ними (охранными отделениями. – *Авт.*) и нашими Чрезв[ычайными] Ком[иссиями], тот не видит и не понимает ничего, тот проспал февральскую и октябрьскую революции»⁶.

ВЧК проіснувала до 6 лютого 1922 р., коли була ліквідована, а її повноваження передані ГПУ при НКВД РСФСР. Передусім, це – тактичний крок. Всеросійська надзвичайна комісія та «червоний терор» були тісно пов'язані. Щоб позбутися подібних аналогій, радянські органи держбезпеки були реорганізовані зі зміною назви, а по суті – просто сховані в організаційній структурі комісаріату внутрішніх справ. Для СРСР це також було важливо у контексті побудови відносин із західними країнами, де знайшли притулок представники білого руху – свідки та жертви червоного терору.

Ліквідацію ВЧК можна розглядати як «творчу руйнацію»: постійне оновлення системи зсередини завдяки руйнації колишніх структур. Цю тезу ілюструє промова Дзержинського, виголошена з нагоди п'ятиріччя ВЧК–ГПУ у грудні 1922 р.:

«Нам нечего плакать о смерти ВЧК. Пролетариат вызвал её к жизни, пролетариат и ликвидировал её. Новые времена, новые условия. ГПУ – наследник ВЧК. И достойный наследник. Верный, надёжный [...]»⁷.

ВЧК перетворилося на «історичне» у варіанті «минуле теперішнього» (за термінологією Козеллека)⁸.

«Минуле починається з того моменту, коли зачинаються двері, що відділяють минуле від майбутнього. Об'єктом історичного дослідження може бути тільки те, що знаходиться за сімома печатками і стало для нас недосяжним», –

зазначила Алейда Ассман⁹. Для Дзержинського та інших чекістів події п'ятирічної давнини були «гарячим минулим», всі вони залишалися активними діячами теперішнього, і оприлюднити

⁶ *Лацис*. Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией. – С. 13.

⁷ На празднике ГПУ // Правда. – 1922. – 19 декабря.

⁸ Цит. за Ассман А. Трансформации нового режима времени.

⁹ Там же.

історію – це порушити конспіративність цієї структури. Досвід 1917–1922 рр. все ще підходив «як нормативний або творчий ресурс для вирішення нових проблем». Іншими словами, терор був і залишався.

Історія ВЧК могла б вийти досить неоднозначною, хоча у 1920-х рр. здійснювалися певні спроби меморіалізації каральних органів¹⁰. Показовою може бути історія публікації праці Семена Дукельського, присвячена діяльності ВЧК–ГПУ в Україні у 1920–1922 рр.¹¹ Це був збірник з «історії боротьби українських органів ЧК–ГПУ проти світового імперіалізму та вітчизняної контрреволюції». Державне видавництво України у Харкові у 1923 р. надрукувало цей рукопис, але у продаж книга так і не потрапила. Увесь тираж був затриманий та знищений. Лише перша частина цієї праці у невеликій кількості екземплярів була поширена серед партійних керівників високого рангу.

Наступна спроба була зроблена у березні 1925 р., коли Дзержинський звернувся до ветеранів-чекістів з проханням написати спогади про роботу органів ВЧК, а також характеристики окремих осіб – чекістів та місцевих партійних діячів. Це рішення мотивувалося тим, що

«у майбутньому історики звернуться до архівів, але матеріалів, що є в них, буде недостатньо... і часто висвітлюють лише окремі штрихи діяльності ВЧК–ГПУ».

І далі:

«кадри старих чекістів усе більше розпорошуються, і вони забирають із собою багатий матеріал спогадів про окремі моменти, що часто не мають свого письмового відображення»¹².

¹⁰ Наприклад, у 1920 р. була опублікована збірка документів «Красная книга ВЧК». Як зазначив П. Макінціана – автор передмови видання – ця збірка включала лише «документальні дані про роботу ВЧК».

¹¹ *Dukelsky S. Cheka in Ukraine*. Перепечатка с издания С. Дукельский. ЧК–ГПУ. Часть первая. Государственное издательство Украины, 1923. – Chalidze Publication and Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989.

¹² Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ. 1917–1926 / сост. А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – М.: МФД «Материк», 2007. – С. 595–596.

Із притаманними чекістам методами конспіративності та обережності, ці матеріали направлялися до Москви заступнику голови ОГПУ Генріху Ягоді, але так і не були використані жодним чином.

Десята річниця жовтневої революції та радянських органів держбезпеки могла б стати приводом для появи публічної історії ВЧК–ГПУ. Тоді у 1926 р. Літературна комісія при Істпарті¹³ запропонувала Держинському видати ювілейну працю ОГПУ як підсумок десятирічної роботи. Але ця ідея не знайшла підтримки у очільника політичного управління. Зокрема, у листі-відповіді зазначалося:

«История ВЧК–ОГПУ будет опубликована только тогда, когда в них, как в специфических карательных органах Соввласти, исчезнет совершенно надобность и они именно станут достоянием только истории»¹⁴.

У 1930-ті рр. ВЧК перетворилося на традицію – «конструкт неперервності, призначеного для запобігання розривів у часі»¹⁵, які можуть статися через фізичну смерть особи (наприклад, Держинського). Загалом, повернення до традицій, «будування майбутнього» за «лекалами» минулого, було характерною рисою радянського хронотопу наприкінці 1920-х та 1930-х рр.¹⁶ «Теперішні 30-х років» використало цей конструкт у своїх політичних інтересах. Ідеї «спадковості» та «наступності» НКВД від ВЧК актуалізувалися під час святкування двадцятирічного ювілею. Приміром, у 1937 р. історія радянських органів держбезпеки репрезентувалася, у першу чергу ЗМІ, як почергова зміна трьох етапів:

«Разгром органами ВЧК внутренней и внешней контрреволюции в годы гражданской войны».

«ГПУ в условиях мирного строительства».

¹³ *Истпарт* – Комісія по історії Жовтневої революції та РКП(б).

¹⁴ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ. 1917–1926. – С. 656–657.

¹⁵ Ассман А. Трансформации нового режима времени.

¹⁶ Стяжкіна О. Годинник і календар у підрадянській Україні 1920–1930-х років. – С. 22.

«Борьба с фашистскими разведками и их троцкистско-рыковско-бухаринской агентурой»¹⁷.

Коротко і наочно ця періодизація була представлена у вигляді поєднання літерних абрєвіатурних назв органів держбезпеки «ВЧК–ГПУ–НКВД». Кожна з цих абрєвіатур перетворилися на самостійну лексичну одиницю, і їхнє поєднання не потребувало додаткових роз'яснень чи розшифрувань. Крім того, це поєднання було доволі вживаним. Так, на сторінках двох номерів газети «Правда», присвячених ювілею Наркомвнудправа, воно використовувалося понад 70 разів¹⁸. Згодом, Державне видавництво політичної літератури надрукувало брошуру з відповідною назвою «20 лет ВЧК–ГПУ–НКВД»¹⁹.

Отож, з трьох етапів цієї періодизації, два – періоди баталій. Навіювалася думка, що громадяни СРСР у 1937 р., як і у роки громадянської війни у Радянській Росії, живуть у складний період боротьби з ворогами, а відтак – всі сили радянського суспільства мали б бути мобілізовані для переможного завершення цієї боротьби. Методи терору ВЧК ставали в нагоді НКВД, оскільки однаковою була мета – знищити ворога. У минулому двадцятирічній давнини вбачався «механізм легітимації»²⁰ репресивної політики СРСР у період, що дістав назву Великого терору.

Таким чином, конструювання героїчного нарративу радянських каральних органів відбувалося за канонами міфологічних систем: спроба описати світ (ВЧК–ОГПУ–НКВД) через розповідь про його походження. Влада та її інституції присвоїли право на минуле, його репрезентацію, наповнення героями та ворогами. Але це минуле не стало об'єктивною «холодною» історією, оскільки все ще залишалося актуальним («гарячим»). У тоталітарній державі воно підпадало під цензуру, ставало закритим та секретним або зводилося до функції зміцнення правлячого режиму та його структур.

¹⁷ Правда. – 1937. – 20 декабря. – С. 1–2.

¹⁸ Див.: Правда. – 1937. – 20, 21 декабря.

¹⁹ 20 лет ВЧК–ГПУ–НКВД. – М.: ОГИЗ, 1938. – 64 с.

²⁰ *Стяжкіна О.* Годинник і календар у підрадянській Україні 1920–1930-х років. – С. 22.

Пам'ятні дні Фелікса Дзержинського

Із Дзержинським пов'язано дві дати – день його народження (11 вересня) та день смерті (20 липня). Жодна з них не стала таким особливим днем «червоного календаря», як, наприклад, день пам'яті Леніна 22 січня. Але вони були тими пам'ятними датами, що відзначалися із певною періодичністю. Регулярне повторювання річниць, пов'язаних із «першим чекістом», стабілізувало спогади про нього. Цим подіям приписувалася політична значущість, навколо них створювався відповідний дискурс. У радянському нарративі «героїв-революціонерів» спогади про Дзержинського посіли досить помітне місце.

Для пересічних громадян дата народження, як і дата смерті Дзержинського актуалізувалася через публікації у радянських ЗМІ. Слід відзначити, що шанування річниці дня народження відбувалося вже після його смерті. При чому п'ятдесятирічний ювілей, що припадав на 1927 р., залишився практично непомітним. У цьому році річниця його смерті заступила дату народження. Принаймні, газета «Правда» від 11 вересня не опублікувала жодного матеріалу з цього приводу, на відміну від шестидесятиріччя. Тоді були надруковані спогади про нього, фрагменти з листів Дзержинського, некролог від імені Сталіна за 1926 р. Згадку про цю «неювілейну» – 60 років – дату слід розглядати у контексті святкування 20-річчя ВЧК, який відзначався у грудні 1937 р. Вочевидь, що вона слугувала певним прологом до масштабних урочистостей.

«Смерть вождя важливіша за його народження»²¹. Це висловлювання, що стосувалося Леніна, цілком можна застосувати і до Дзержинського. Фокусування на даті його смерті – нагадування про жертовність, служіння ідеалам до кінця. Так, у некрологах Дзержинського лунали фрази на зразок:

«Революция требует жертв. И революция взяла Дзержинского»,

«Он сгорел на своем посту!»,

«Сердце его перестало биться, подорванное упорной, изнурительной работой»,

«Умер за революционной работой, едва успев оставить трибуну пленума ЦК ВКП(б)».

Так само вшанувались дні смерті інших героїв 1920–1930-х рр. – Свердлова, Фрунзе, Кірова, Куйбишева, Орджонікідзе та інших²². І це спонукає до аналогій із християнською традицією, за якою дні пам'яті тих чи інших святих відзначаються у день їхнього успіння. Подібні запозичення релігійних традицій робили нові радянські практики доступними для розуміння широкому загалу. У радянському календарі дні пам'яті партійців заступили дні пам'яті святих.

Одразу після смерті Держинського була створення Комісія з погребіння, подібно до тої, яка була сформована у зв'язку із смертю Леніна і яку свого часу очолював сам Держинський. Поховання очільника ОГПУ, що призначалося на 22 липня, влада ініціювала як масовий мітинг. Це були вже четверті похорони більшовицьких керманічів (до того – Свердлова, Леніна та Фрунзе), тому церемоніал був стандартним. Траурна процесія, що рухалася від Будинку Рад до Кремля, організовувалася за ієрархічним принципом: на початку ходи відомі партійці разом із родичами померлого, члени РНК, представники профспілок, комсомолу, Комінтерну, товариства старих більшовиків та колишніх політкаторжан, за ними – делегації, що прибули з інших міст. Цю процесію супроводжував ескорт військ ОГПУ та Московського воєнного гарнізону. Очільника ОГПУ поховали на Красній площі біля мавзолею. Під час опускання труни у всіх частинах РККА та флоту прогрімилі залпи, а усі фабрики та заводи Москви дали гудок упродовж хвилини²³. Отже, погребальні практики поховань радянських політичних лідерів у

²¹ Щербинин А.И. «Красный день календаря»: формирование матрицы восприятия политического времени в России // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2008. – №2(3). – С. 58.

²² Красильникова Е.И. «Народная скорбь»: массовые коммеморации в городах Западной Сибири, приуроченные к похоронам и поминовению С. М. Кирова, В. В. Куйбышева и Г. К. Орджоникидзе (30-е гг. XX в.) // Вестник Омского университета. – 2014. – № 1. – С. 48–55.

²³ От Комиссии по организации похорон т. Держинского Ф.Э. // Правда. – 1927. – 22 июля.

1920-х рр., і навіть згодом – у 1930-х, підпорядковувалися певному шаблону – погребіння В. Леніна²⁴.

День похорон, так само як і дні напередодні, оголошувалися траурними – «без увеселений и питейных продаж»²⁵. Влаштувалися масові траурні мітинги у багатьох містах – Ленінграді, Харкові, Одесі, Катеринославі, Тулі, Уляновську, Баку та ін. Радянська пропаганда зробила акцент на демонстрації колективної скорботи, яка набувала ритуальних форм і виражалася у символічних діях з метою посилити відчуття єдності, консолідації:

«Город покрылся траурными флагами. Запрещены зрелища и представления. [...] Известие о смерти Дзержинского произвело на 160-тысячный организованный пролетариат тяжелое впечатление» (м. Катеринослав, 21 липня 1926 р.)²⁶.

До того ж, траурні мітинги використовувалися для політичної агітації та «єднання мас». Зокрема, про це свідчать опубліковані у газеті «Правда» гасла, що мали супроводжувати ходу:

- (1) «Революционеры умирают, но партия революции живет, мировая социалистическая революция горит, разгорается и победит».
- (2) «После Ленина мы теряем Дзержинского, но дело революции живет и будет жить, ленинизм непобедим».
- (3) «За нашу партию, за ее единство, за диктатуру рабочего класса жил и умер тов. Дзержинский, – продолжим его дело».
- (4) «Понесем крепче и дружнее Красное знамя, под которым боролся товарищ Дзержинский, до полной победы пролетарской революции всего мира»²⁷.

Аналіз змісту гасел дозволяє зробити такий висновок: Дзержинський, як і інші померлі революціонери, перетворилися на

²⁴ Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России / пер. с англ. С. Л. Сухарева. – СПб: Гуманит. агентство «Академ. проект», 1999.

²⁵ Отклики на смерть т. Дзержинского. Ульяновск // Правда. – 1927. – 22 июля.

²⁶ Отклики на смерть т. Дзержинского. Екатеринослав // Правда. – 1927. – 22 июля.

²⁷ Лозунги МК ВКП(б) // Правда. – 1927. – 22 июля.

«традицію», що поєднувала минуле (хоча і зовсім нещодавнє), теперішнє та майбутнє, яким його бачили більшовики у середині 1920-х рр. – «перемога пролетарської революції у світі». Необхідною умовою «перемоги» проголошувалося єднання навколо партії.

Неперервний зв'язок із минулим забезпечували ритуали, що приурочувалися до пам'ятних днів «героїв-революціонерів». Радянські функціонери прагнули зафіксувати увагу суспільства на нових датах календаря. Ці дати мали бути позначені будь-якою активністю: випустити певну кількість продукції, зняти фільм чи написати поему, відкрити пам'ятник, змінити топоніміку тощо. У СРСР жодна сфера суспільного життя не уникла подібної динаміки²⁸. Так само до «дзержинських дат» відбувалися певні заходи. Наприклад, у 1927 р. з нагоди першої річниці із дня смерті Дзержинського пленум московських винахідників ухвалив передати Тсоавіахіму ряд виноходів; з'їзд державної промисловості та торгівлі зобов'язувався на добровільні внески побудувати літак для ескадрильї ім. Дзержинського; польський клуб в Одесі розпочав збирати гроші на будівництво танка ім. Дзержинського²⁹.

День пам'яті ставав також приводом до змін символічного простору, що знайшло своє відображення у топоніміці. Формувався своєрідний «топонімічний культ» Дзержинського. Практика називати на його честь міські вулиці, площі, заводи, клуби тощо склалася ще за життя очільника ВЧК–ОГПУ. Після його смерті вона набирала дедалі більших обертів. До першої річниці смерті «першого чекіста» були перейменовані Лубянська площа у Москві. Найчастіше вулиці, де розташовувались будівлі ВЧК–ОГПУ–НКВД, називались на честь Дзержинського. Його ім'я отримували прикордонні застави та військові частини. Із нагоди десятої річниці смерті у 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про присвоєння ім'я Дзержинського ряду заводів,

²⁸ *Рольф М.* Советские массовые праздники / пер. с нем. В. Т. Алтухова. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 147.

²⁹ Увековечение памяти имени т. Дзержинского // Правда. – 1927. – 20 июля.

мануфактур, трудовій колонії та Курській залізниці³⁰. Завдяки перейменуванням на мапі з'являлися міста із назвами Дніпродзержинськ (Кам'янське до 1936 р.), Дзержинський рудник (Щербиновський рудник до 1936 р.)³¹ та ін. Отож, топоніміка мала викликати відповідні просторові асоціації, пов'язані із постаттю першого очільника радянських органів держбезпеки. Це була одна із стратегій більшовиків оволодіння символічним простором. Вони наповнювали його власними героями, а пам'ятні дні завдавали певний ритм перейменуванням.

Подібна функція – фіксація ідей домінуючого режиму – покладалася на пам'ятники. Монументів на честь Дзержинського у довоєнний період було небагато. Із 1926 р. почала діяти Комісія з увічнення його пам'яті, яка затвердила бюст Дзержинського роботи скульпторки С. Лебедевої. Вважалося, що це погруддя, зроблене за життя Дзержинського, було найбільш вдалим³². Але тиражувати його виявилось непросто через фінансові перепони. Хоча до десятої річниці смерті Дзержинського ухвалювалися рішення про встановлення пам'ятників у багатьох містах – у Москві, Сталіному, Дніпродзержинську та ін., втім, до війни вдалося спорудити монумент далеко не всюди. Приміром, у Сталіному 25 липня 1937 р. був встановлений бронзовий бюст висотою 1,2 м на постаменті з гранітних плит³³. Отже, були зроблені певні спроби пов'язати тематику «чекістського календаря» із монументальними аспектами комеморативних практик.

³⁰ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О 10-летию со дня смерти Феликса Эдмундовича Дзержинского». 19 июля 1936 г. // Правда. – 1936. – 20 июля.

³¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Дніпропетровська область / гол. ред. кол.: Пашенко А.Я. (гол. редкол.). – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – С. 222; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область / ред. кол. тому: Пономарьов П.О. (гол. редкол.). – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 321, 323.

³² Диктатура труда. – 1927. – 20 августа.

³³ Памятники Донецка. – Режим доступу: <http://donjetsk.com/life/1982-pamyatniki-voroshilovskogo-rayona-chast-1.html>.

До пам'ятних дат для «чекістського нарративу» створювалося літературне оформлення у вигляді поетичних творів. «Чекістська тематика» звучала у творчості Дем'яна Бідного³⁴, Володимира Маяковського³⁵, Олександра Безіменного³⁶, Едуарда Багрицького³⁷, Василя Лебєдева-Кумача³⁸ та ін. У центрі цього нарративу була особа Дзержинського. Вже на день його поховання газета «Правда» опублікувала вірші Д. Бідного «Памяти рыцаря нашей партии» та Йосипа Уткіна «На гроб»³⁹, лейтмотивом яких була жертовність заради партії та комуністичного майбутнього. Сповнений революційного пафосу постав образ Дзержинського у поемі О. Безіменного «Фелікс», написаній у 1927 р.:

«Сынуля, хочешь знать,
чем был товарищ Феликс?
Три буквы ты возьми
и рядом их поставь [ВЧК. – Авт.];
В них хлещет кровь и дождь,
в них тьма и море света.
Ну что же? Такова
стезя большевика...»⁴⁰.

³⁴ *Бедный Д.* Юбиляру // Правда – 1922. – 17 декабря; *Он же.* Живым пролетарская честь! Погибшим бессмертная слава! // Правда. – 1927. – 18 декабря.

³⁵ *Маяковский В.* Хорошо!: Октябрьская поэма // Полное собрание сочинений в 13 т. Т. 8: 1927 / подг. текста и прим. В. А. Катаняна. – М., 1958. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/mayakovsky/texts/ms0/ms8/ms8-233-.htm>; *Он же.* Солдаты Дзержинского. 1927. – Режим доступа: http://mayakovsky.velchel.ru/index.php?cnt=8&rhime=n_71.

³⁶ *Безименный О.* В.Ч.К. // Правда. – 1927. – 18 декабря; *Он же.* Феликс // Диктатура труда. – 1927. – Январь.

³⁷ *Багрицкий Э.* ТВС // Советская поэзия. В 2-х томах / ред.: А. Краковская, Ю. Розенблюм. – М.: Худ. лит.-ра, 1977. – Режим доступа: <http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=10472>.

³⁸ *Лебедев-Кумач В.* Днем и ночью мы на страже // Правда. – 1937. – 20 декабря.

³⁹ Правда. – 1926. – 21 июля. – С. 2.

⁴⁰ Диктатура труда. – 1927. – Январь.

До десятої річниці ВЧК–ОГПУ, яка співпала із річницею смерті Дзержинського, у 1927 р. з'явився вірш Володимира Маяковського «Солдати Дзержинського»:

«Крепче держись-ка!
Не съесть
врагу.
Солдаты
Дзержинского
Союз
берегут»⁴¹.

Частиною героїчного наративу також були мемуари Дзержинського, що публікувалися на сторінках радянських ЗМІ, та спогади про нього⁴².

Смерть Дзержинського дала поштовх для конструювання його героїчного образу. Радянські ЗМІ транслювали цей образ очільника ОГПУ, часто вдаючись до метафор та експресивної подачі інформації. Дзержинський поставав у кількох подобах. Це – революційний борець «воїн/герой/творець революції», «безстрашний солдат великих боїв», «рицар комунізму... із відкритим забралом». Він позиціонувався як представник «старої більшовицької гвардії» та «найближчий друг і соратник Леніна». Звичайно, Дзержинський – це організатор і перший очільник ВЧК («засновник та душа ВЧК», «гроза усіх класових ворогів», «меч пролетарської диктатури», «залізний часовий завоювань червоного жовтня»). У «мирний час» він – господарський діяч: «найкращий організатор соціалістичного господарства», «невтомний будівничий промисловості», а через те – «улюбленець робітничих мас». У радянському дискурсі образ Дзержинського набував міфологізованих рис, і це підштовхує до аналогій із героєм античних міфів і навіть божеством, якому невластиві людські немочі:

⁴¹ Маяковский В. Солдаты Дзержинского. 1927. – Режим доступу: http://mayakovsky.velchel.ru/index.php?cnt=8&rhime=n_71.

⁴² Дзержинский Ф.Э. Автобиография // Правда. – 1936. – 20 июля; Из тюремного дневника Феликса Дзержинского // Правда. – 1937. – 20 декабря.

«Дзержинский проявил нечеловеческую энергию, дни и ночи, ночи и дни, без сна, без еды, без малейшего отдыха работая на своём сторожевом посту»⁴³.

Створюваний радянською пропагандою образ був далеким від дійсності. Тому не дивно, що через рік після смерті першого очільника ВЧК його наступник В'ячеслав Менжинський відзначав несхожість Дзержинського, якого він знав, на той казенний образ, який вже почав формуватися і заступати живу людину⁴⁴. Але це цілком відповідало радянським «технікам створення героя». Зокрема, на це звернув увагу Х. Гюнтер, що у процесі міфологізації історичні особи підганяються під міфологізовану парадигму, при цьому вирішальну роль відіграє забуття індивідуально-історичних рис⁴⁵.

Таким чином, радянські комеморативні практики були покликані героїзувати нещодавнє минуле та мобілізувати населення. Ця комеморація стабілізувалася завдяки пам'ятним дням «героїв революції». Роковини ставали тими віхами радянського календаря, які вводили минуле у теперішнє. Вони давали привід владі продемонструвати «єдність із трудящими» та «правильність курсу». Регулярне повернення до минулого перетворювало реальні політичні постаті на міфологізовані.

Ювілеї ВЧК–ОГПУ–НКВД

Святкування подібне до театралізованої постанови зі своїм сюжетом, ритуалами, перебігом подій. У святковій процесії знов і знов актуалізується минуле, час концентрується, «густішає» та стає видимим. Святкування річниць від створення ВЧК включало низку заходів, які у певний час відбувалися у певному прос-

⁴³ Ко всем членам партии. Ко всем рабочим. Ко всем трудящимся. К Красной армии и флоту // Правда. – 1926. – 21 июля.

⁴⁴ Менжинский В. О Дзержинском // Правда. – 1927. – 20 июля.

⁴⁵ Гюнтер Х. Архетипы советской культуры // Соцреалистический канон: сб. ст. под общ. ред. Х. Гюнтера и Е. Добренко – СПб: Академ. проект, 2000. – С. 744–745.

торі. Цей взаємозв'язок часових та просторових відносин Михайло Бахтін назвав хронотопом⁴⁶.

У офіційному святковому календарі свято чекістів не було щорічним і слугувало доповненням до «святкового каталогу», так само, як інші нерегулярні ювілеї. На державному рівні відзначалися лише річниці, кратні п'яти, тобто 1922, 1927, 1932 та 1937 роки. Усі інші знаменні дати радянських органів держбезпеки для пересічних громадян залишалися непомітними. Упродовж 1920-х рр. точної дати святкування роковин із дня створення ВЧК не було. Так, урочистості з нагоди п'ятої річниці у 1922 р. відбувалися 17 грудня, десяту річницю у 1927 р. святкували 18 грудня, а п'ятнадцяту – 19–20 грудня. Лише у 1937 р. за днем 20 грудня, коли безпосередньо була ухвалена постанова РНК РСФРР про створення ВЧК, закріпилися офіційна дата для урочистих заходів.

У цій череді святкувань 15 річниця (1932 р.) видалася досить скромною без маршів та урочистих засідань, що було пов'язано із низкою обставин. Зокрема, складною була ситуація у СРСР, спричинена викликами сталінського курсу. Далася взнаки реорганізація системи управління, від якої лихоманило апарат ОГПУ СРСР, особливо у провінції. Не останню роль відіграла хвороба очільника політичного управління Менжинського, який уникав публічно демонструвати свою неміч. Втім, радянським ЗМІ вдалося створити святковий інформаційний простір, таким чином черговий ювілей не пройшов непоміченим.

Головні події, пов'язані із святкуванням річниць ВЧК–ОГПУ–НКВД, у 1920–1930-х рр. відбувалися у Москві. «Сакральними місцями» для урочистостей у радянській столиці були Красна площа та «Большой театр». Його приміщення стало знаковим для більшовиків, особливо у перші роки існування режиму. У стінах театру пройшов V Всеросійський з'їзд рад у 1918 р., який ухвалив Конституцію РСФРР. Із театральної сцени проголоше-

⁴⁶ *Бахтин М.М.* *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худ. лит.-ра, 1975. – С. 234–407. – Режим доступу: <http://philologos.narod.ru/bakhtin/hronotop/hronmain.html>.*

но створення Радянського Союзу. Отже, значення заходів, що відбувалися у «Большому театрі», суттєво зростало. Відповідно, святкування ювілеїв радянських органів держбезпеки у «Большому театрі» свідчило про їхній особливий статус у радянській державі в цей час.

Поступово складався святковий ритуал, який, втім, не був сталим і за двадцять років зазнав певних змін. У 1920-х рр. обов'язковими були паради військ ОГПУ на Красній площі у Москві, що було даниною традиції «громадянської війни», тим більше військові частини ВЧК були учасниками перебігу її подій:

«В морозное утро 17 декабря Красная площадь запестрела разноцветными фуражками войск Г.П.У. Рослый, крепкий молодец. Блестящие кавалеристы, щеголеватые пулеметчики в кожаных костюмах. Разукрашенные свежей зеленью, тяжело переваливающиеся на ходу броневики, свежавыкрашенные походные кухни. Железная опора революции. Несокрушимая грозная опора... Идут сотрудники ГПУ. Стальные ряды. Знамена, плакаты»⁴⁷.

Вочевидь, демонструвати, окрім частин Московського гарнізону, прапорів та плакатів, було нічого. Представлена на параді військова техніка виглядала досить скромно. Але святковий простір не терпить порожнечі та має бути заповнений, хоча б і похідними кухнями.

Урочиста хода у 1927 р. з нагоди десятої річниці виглядала вже більш представницькою і описувалася таким чином:

«Ровно к 10 часам утра собрались войска на Красную площадь и окаймили её стройными квадратами колон... Вот оркестр заиграл "Интернационал". Правофланговый отряд дружно на всю площадь "ура": его приветствовали начавшие обход войск члены коллегии ОГПУ... Прошли пограничники, школа транспортного отдела. Прошагал, идеально равняя ряды, отряд ОСНАЗ. Под игривый вальс галопом проскакала кавалерия. За кавалерией лихо промчались пулемётчики на тройках, запряжённых в зелёные тачанки. Замыкая проходящие торжественным маршем колонны, прошли в военном строю сотрудники ОГПУ, рабочие делегации»⁴⁸.

⁴⁷ На празднике ГПУ // Правда. – 1922. – 19 декабря.

⁴⁸ Парад на Красной площади // Правда. – 1927. – 20 декабря.

Цей марш був публічним ритуалом, головною метою якого було засвідчити присутність радянських органів держбезпеки, попри їх секретність та непомітність, показати їхню міць та силу. Хода була покликана мобілізувати прихильників («робітничі делегації» серед колон учасників мали це продемонструвати) та настрашити ворогів.

У 1930-х рр. демонстрації військової сили радянських органів держбезпеки на парадах відійшли у минуле. Головний акцент був зроблений на ретельно зрежисованих урочистих засіданнях, які, за образним порівнянням Дмитра Горіна, нагадували месу⁴⁹. До того ж, для уславлення перемог ОГПУ/НКВД була розгорнута широка пропагандистська кампанія у радянських ЗМІ. І парад, і засідання були своєрідною «вітриною», де відбулася пропаганда символів радянських органів держбезпеки – портрети Дзержинського, емблеми, знамена і навіть обмундирування. Все це фіксувалося у свідомості громадян і перетворювалося на впізнавані символи:

«Под электрическим жемчугом октябрьских юбилейных дат, под портретом Дзержинского мерцали на сцене своим потемневшим от годов серебром и позолотой восемь боевых знамён частей ОГПУ. Ложи театра задрапированы красными полотнищами и лозунгами приветствия верному стражу революции ВЧК–ОГПУ»⁵⁰.

Урочисті засідання були неодмінною складовою святкувань ювілеїв ВЧК у 1920–1930-ті рр. Примітно, що це не були «відомчі» збори органів держбезпеки. Так, 1927 р. з нагоди 10 річниці ВЧК–ОГПУ відбувся пленум Московської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, а 1937 р. – урочистий збір «активу партійних, радянських і громадських організацій Москви». У цих зібраннях брали участь такі відомі партійці, як Калінін, Зінов'єв, Каменєв у 1922 р.; Ворошилов, Бухарін – у

⁴⁹ Горин Д. От карнавала к индустрии // Неприкосновенный запас. – 2015. – № 3. – Режим доступа: https://www.nlobooks.ru/magazines/nekrikosnovennyy_zapas/101_nz_3_2015/article/11510/.

⁵⁰ Торжественное заседания пленума Московского совета // Правда. – 1927. – 20 декабря.

1927 р. Отже, засідання виходили за межі рядових чи буденних. Нарочито підкреслювалася важливість органів держбезпеки для держави, партії та всього радянського суспільства. Чітко ця думка пролунала у промові Анастаса Мікояна у 1937 р.:

«20-летняя годовщина ВЧК–ОГПУ–НКВД – не просто годовщина одного из советских ведомств. Это ведомство, которое наиболее близко к нашей партии. Это наиболее партийный из всех советских органов. Это не просто ведомство, это трудовой отряд нашей партии и нашей революции, поставленный на линию огня»⁵¹.

Урочисте засідання у «Большому театрі» в Москві у 1937 р. нагадувало літургію зі своїми правилами та ритуалами, ієрархічним порядком, участю як реально присутніх осіб, так і номінальних. З одного боку, «свято» об'єднувало тих, хто править, та тих, хто підкорюється їхній владі (приміром, робітничі делегації). Але з іншого, ієрархічні рамки були непорушними, прикладом чого може бути обрана на засіданні «почесна президія» у складі Сталіна, Молотова, Кагановича, Ворошилова, Калініна, Андрєєва, Мікояна, Косіора, Чубаря, Єжова, Жданова, Хрущова, Булганіна, Димитрова, Тельмана, Хосе Діаса. Відсутність на цьому засіданні Сталіна не розглядалася як перепона. Сталін, подібно до божества, міг не брати участь у таких засіданнях. Але рясне цитування висловів у кожній промові робило його «присутнім» та «освячувало» заходи.

Коло учасників цього святкового дійства доповнювалося представниками «широких мас»:

«Тысячи трудящихся столицы пришли приветствовать своих любимцев, бесстрашных чекистов, героических работников советской разведки. Здесь – стахановцы московских заводов, видные инженеры, знаменитые ученые, представители доблестной Красной Армии»⁵².

⁵¹ Виступ А. Мікояна на урочистому засіданні, присвяченому 20-річчю ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=galNeMlOY0>.

⁵² Вчера в Большом театре // Правда. – 1937. – 21 декабря.

Залучення до святкувань такого широкого представництва мало пропагандистську мету. Це, передусім, демонстрація «народної підтримки» не тільки дій НКВД, але і всього правлячого режиму.

Окрім урочистих засідань в Москві, у республіканських столицях та радянській провінції відбувалися робітничі мітинги та збори із представниками управлінь ОГПУ–НКВД. Ці зібрання були своєрідним медіумом, де трудовий народ схвалював/легітимізував дії радянських органів держбезпеки шляхом акламації, тобто вигуками, оплесками. Приміром, у 1937 р. співробітник НКВД Маслов, який виступав на зборах текстильної фабрики Ташкента, довго не міг розпочати своєї промови через «неугавні оплески на честь сталінського наркома М. І. Єжова»⁵³. Виступ робітника автозаводу Максимова на московських зборах у Большому театрі переривався 7 разів, робітниця Кондрашовой – 18 разів. Показово, що газета «Правда» надрукувала їхні промови у вигляді стенограми із вставками у тексті – «аплодисменты», «продолжительные аплодисменты», «бурные аплодисменты, переходящие в овацию», «все аплодируют стоя, возгласы “ура”». Вочевидь, важливим було продемонструвати не лише зміст виступу, але й схвальну реакцію зібрання. У суспільному дискурсі впроваджувалася думка про всенародну підтримку дій НКВД. Інсценована єдність та непорушність лав чекістів та трудящих перед обличчям ворога санкціонували та легітимізували репресивні заходи радянського режиму.

Привертає увагу також традиція подарунків від пролетаріату органам держбезпеки під час святкувань. У 1927 р. робітники заводів Москви подарували ГПУ меч, аерогранату, модель броньовика. Робітниця заводу ім. Клари Цеткін піднесли повний комплект військового обмундирування. Робітники заводу «Каучук» подарували знамено («Под этим знаменем пойдем вместе с вами, товарищи чекисты!»).

«Українці піднесли колегії ОГПУ модель доменної печі, щоб швидше розплавити контрреволюційним злам»⁵⁴.

⁵³ Фашистские наемники просчитались // Правда. – 1937. – 21 декабря.

⁵⁴ Празднование 10-летие ВЧК–ОГПУ // Правда. – 1927. – 20 декабря.

Ця традиція підношень збереглася і через десять років потому. У 1937 р. у Києві колектив заводу «Ленінська кузня» зробив модель пароплаву; колектив скульптурної майстерні презентував бюст Сталіна⁵⁵. На перший погляд, у цих жестах дарування немає нічого, крім фікції та формальності. Втім, на цю череду підношень можна поглянути як на певну архаїчну традицію, що досліджував Марсель Мосс. Подарувати та прийняти подарунок – все одно, що укласти союз чи створити об'єднання. Обмін відбувається не між окремими людьми, а між групами і спрямований на досягнення соціальної солідарності⁵⁶. Отже, з цієї точки зору акт дарування можна розглядати символічно – як союз пролетаріату і радянських органів держбезпеки.

Із цього ж ракурсу можна розглянути інші «дарунки» – державні та відомчі нагороди для співробітників органів держбезпеки. Заохочення за будь-які заслуги та досягнення було характерною рисою святкувань в СРСР. До знаменних дат чекісти, «які відзначилися в боротьбі із ворогами народу», отримували подарунки та відзнаки. Але у цьому випадку стосунки між дарувальником (держава/відомство) і отримувачем є іншого порядку. Дарувальник володіє благами і обмінює їх на вірне служіння. Держава відзначала чекістів найвищими нагородами – орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки, Знак Пошани. Приміром, з нагоди 20 річниці 407 співробітників НКВД отримали ці нагороди⁵⁷.

Крім того, в ГПУ–НКВД існувала власна система преміювання найкращих співробітників цього відомства, приурочена зазвичай до свята. Спочатку чекісти отримували за особливі успіхи у роботі грамоти, подяки, зброю, портсигари та годинники. Із 1922 р. для кращих співробітників відомства запроваджено

⁵⁵ Праздник трудящихся // Правда. – 1937. – 21 декабря.

⁵⁶ Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социально антропологи / сост., пер. с фр., предисл., вступ. ст., коммент. А. Б. Гофмана. – М.: КДУ, 2011.

⁵⁷ Постановление Центрального Исполнительного Комитета о награждении тт. Бермана Б.Д., Каруцкого В.А., Кривец Е.Ф., Лупекина Г.А., Соколинского Д.М., Федорова Н.Н. и других // Правда. – 1937. – 20 декабря.

звання «Почесний співробітник ВЧК–ГПУ». Звичайно, першим став Дзержинський, але до лав «почесних» могли потрапити особи, які не були безпосередніми співробітниками, як, наприклад, Климент Ворошилов (командувач Північнокавказького військового округу на той момент) та Авель Єнукідзе (секретар Президії ВЦВК). Поява відомчих відзнак ВЧК–ОГПУ була пов'язана із ювілейними датами, що відзначалися у 1922 р. та 1932 р. З нагоди п'ятиріччя з'явився «Почесний знак ВЧК–ГПУ. 1917–1922 (V)», щоправда, постфактум – у 1923 р. Ним нагороджували чекістів також під час десятирічного ювілейного дійства у 1927 р. Тоді ж з'явився ювілейний жетон із профілем Дзержинського. До п'ятнадцятої річниці була запроваджена нова нагорода – «Почесний знак ВЧК–ОГПУ. 1917–1932. (XV)», яка залишалася найвищою відомчою відзнакою до 1940 р.⁵⁸

Для радянських органів держбезпеки святкові роковини – це привід для демонстрації «успіхів» у боротьбі із ворогом. Як правило, у ці дні повідомлялося про викриття ворожих організацій, про акти розправи із їхніми учасниками або згадувалися імена переможених ворогів. Співіснування свята з насильством та терором у тоталітарних державах, на думку М. Рольфа, пояснюється дисциплінарною функцією свят:

«Викриття ворогів спільноти, стигматизація та акти насилля проти них були невід'ємною частиною цих святкувань»⁵⁹.

У цей час бінарна опозиція «герой»–«ворог» особливо чітко окреслювалася у радянському дискурсі. Наприклад, у дні святкувань десятої річниці ВЧК–ОГПУ у грудні 1927 р. була викрита монархічна організація в Одесі, члени якої нібито мали на меті здійснити диверсії та терористичні акти проти комуністів та співробітників ГПУ⁶⁰. 20 грудня 1937 р., коли відзначалося двад-

⁵⁸ Детальніше про нагороди див.: Буяков А.М. Ведомственные награды ВЧК–НКВД (1922–1940). Ч. 1. Ведомственные награды ВЧК–ОГПУ (1922–1932). Справочник. – Владивосток, 2002.

⁵⁹ Рольф М. Советский массовый праздник. – С. 302–303.

⁶⁰ ГПУ раскрыта новая монархическая организация // Правда. – 1927. – 20 декабря.

цятиріччя, газета «Правда» опублікувала повідомлення про суд та розстріл 16 грудня А. Єнукідзе⁶¹, Б. Шеболдаєва⁶², В. Ларіна⁶³ та ще п'ятьох осіб⁶⁴. Хоча насправді всі згадані особи були розстріляні кількома місяцями раніше, проте радянське населення було проінформоване про це у знаменний для НКВД день.

У святкових заходах з нагоди річниць ВЧК–ГПУ–НКВД брали участь іноземні «гості» – представники комуністичних рухів інших країн або ті, хто симпатизував цьому рухові. У 1922 р. урочистості у Москві відвідав неназваний делегат Комінтерну від Італії, який висловив побажання мати італійську ЧК. Учасником засідання пленуму міськради у Києві з нагоди десятирічного ювілею був румунський письменник Панаїт Істраті. У 1937 р. до почесної президії засідання у Москві були обрані, як вже згадувалось, представники німецького та іспанського комуністичних рухів – Ернест Тельман та Хозе Діас. Як зауважила дослідниця Емілія Кустова з приводу масового радянського свята 1920-х рр.: «закордоння» – близьке, далеке, що потенційне включало увесь світ, дружне, вороже чи байдуже – перетворилося на одного із важливих учасників радянських урочистостей⁶⁵.

Присутність іноземних гостей, реальна чи номінальна (як, приміром, Тельмана, який на той час перебував за ґратами у Німеччині), виконувала вагому символічну функцію – нібито міжнародне визнання радянських органів держбезпеки, їхньої діяльності та значення для інших країн. Обґрунтовуючи необхідність існування ОГПУ, Й. Сталін у 1927 р. вдався до прямих

⁶¹ Єнукідзе Амель Софроневич (1877–1937) – колишній секретар ЦВК СРСР, згодом начальник Харківського автодорожнього управління.

⁶² Шеболдаєв Борис Петрович (1895–1937) – перший секретаря Азово-Чорноморського крайкому ВКП(б).

⁶³ Ларін Віталій Пилипович (1885–1937) – голова Азово-Чорноморського крайового виконкому.

⁶⁴ В Военной коллегии Верховного суда Союза ССР // Правда. – 1937. – 20 декабря.

⁶⁵ Кустова Э. Советский праздник 1920-х годов в поисках масс и зрелищ // Неприкосновенный запас. – 2015. – № 3. – Режим доступа: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyu_zapas/101_nz_3_2015/article/11509/.

аналогій між ВЧК та Комітетом громадської безпеки часів Французької революції⁶⁶. Отже, важливою була демонстрація підтримки та схвалення не тільки всередині країни, але й за її межами. Цього вимагали претензії на всемогутність.

Святкування у столицях радянських республік та інших провінційних містах відбувалися не так масштабно, як в Москві, втім, річниці ВЧК–ГПУ–НКВД не залишалися непомітними. Московські урочистості слугували своєрідним еталоном для інших радянських міст, проте для повної імітації вони не мали відповідних ресурсів. Так, військовий парад з нагоди 10 річниці вдалося провести 18 грудня 1927 р. лише у Владивостоку⁶⁷. У Києві у 1937 р. місцем проведення урочистого засідання було обрано приміщення академічного театру опери та балету за аналогією із Большим театром у Москві.

Радянські ЗМІ публікували численні замітки про загально-міські чи заводські збори. Навіть незначні події, як-то телеграма від райкому з привітом до «відважних захисників пролетарської диктатури», ставали інформаційним приводом. Повідомлення про святкові мітинги надходили з Тіфліса, Баку, Ленінграда, Мінська, Нижнього Новгороду, Казані, Сімферополя, Севастополя, Воронежа, Сталіно, Петрозаводська, Саратова, Горького, Свердловла, Ашхабада, Хабаровська, Архангельська та інших міст⁶⁸. У світлі радянської пропаганди відомчий ювілей вийшов за рамки Наркомвнуделів і набув статусу загальнодержавного масштабу:

«это не праздник ведомства, это праздник всей партии, всего народа»; «трудящиеся с чувством гордости и любви отмечают эту славную дату»; «двадцатилетие ВЧК–ОГПУ–Наркомвнудела – это наш пролетарский праздник»; «праздник всех трудящихся».

⁶⁶ Сталин И. Из беседы с иностранными рабочими делегациями. 5 ноябрь 1927 г. // 20 лет ВЧК–ОГПУ–НКВД. – М.: ОГИЗ, 1938. – С. 18.

⁶⁷ Празднование 10-летия ВЧК–ОГПУ. По СРСР // Правда. – 1927. – 20 декабря.

⁶⁸ Митинги и собрания на фабриках и заводах Москвы, посвященные 20-летию ВЧК–ОГПУ–НКВД // Правда. – 1937. – 21 декабря.

Складалося враження, що населення святкувало на всьому просторі СРСР, а саме чекістське свято мало загальнонародний характер. Втім, перетворитися на справді масове свято воно не мало ніяких шансів, бо було вузькопрофесійним. Усі урочисті заходи з цієї нагоди зніщувались владними структурами, тому про неформальну активність населення під час святкувань мова не йшла. Громадяни СРСР повинні були святкувати та виявляти ентузіазм із примусу, до якого вдавався режим.

Отже, у 1920–30-ті рр. урочистості з нагоди створення ВЧК–ОГПУ–НКВД переслідували кілька цілей. Найголовніша з них – це легітимізація дій радянських органів держбезпеки. На думку М. Рольфа, легітимність та авторитет є саме тими необхідними для будь-якої влади ресурсами, які вона прагне демонструвати⁶⁹. Свято стає чудовою нагодою для цього. Святкування ювілеїв органів держбезпеки були покликані репрезентувати правомірність їхніх дій, визнання за ними права на застосування сили (а по суті – право на репресії та узаконення терору, до якого вдавалися владні структури СРСР). Масова участь населення у святкуванні чекістських знаменних дат мала засвідчити, або принаймні створити ілюзію, широкої народної підтримки. Цю «масовку» також можна розглядати як частину радянської пропаганди. Ще одна мета урочистостей – мобілізація населення на боротьбу із уявним ворогом. Свято мало викликати загальний ентузіазм та причетність до цієї боротьби. У той же час відбувалася стигматизація ворогів, «очищення» від них радянського суспільства, і у цьому полягала дисциплінарна функція чекістських свят. Крім того, демонстрація сили та могутності радянських органів держбезпеки під час знаменних дат мала викликати гордість та патріотизм у громадян та вселяти страх ворогам.

* * *

Головні події «чекістського календаря» – дні пам'яті Фелікса Дзержинського та день створення ВЧК – представляли собою медіум героїчного нарративу про появу та діяльність органів

⁶⁹ Рольф. М. Советский массовый праздник. – С. 324.

держбезпеки СРСР. Цей наратив конструювався у рамках радянської патріотичної традиції. Про сталість і навіть тотальність цього проекту свідчить той факт, що у Російській Федерації продовжують відзначати роковини, пов'язані із історією радянських репресивних органів. Приміром, у 2018 р. Президентська бібліотека та Культурний фонд Юліана Семенова організували виставку до 100-річчя Всеросійської надзвичайної комісії під назвою «Щит и меч революции: чекист в жизни, кино, литературе»⁷⁰. Примітно, що вона проходила з 11 вересня до 20 грудня, тобто із прив'язкою до пам'ятних дат: від дня народження Держинського до дня створення ВЧК. Як і раніше, активно використовується риторика героїзації радянських каральних органів, а ВЧК продовжує залишатися «традицією» для ФСБ, день співробітника якого з 1995 р. на офіційному рівні відзначається 20 грудня⁷¹. Реставрація практик святкування цих дат та подій свідчить про сталість мислення, властиву радянському часу.

REFERENCES

1. Assman, A. (2014). *Dlinnaya ten' proshlogo: Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika.* (B. Hlebnikov, Trans.). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
2. Assman, A. (2012). *Transformacii novogo rezhima vremeni* (Vl. Kucheryavkin, Trans., A. Skidan, Ed.). *Novoe literaturnoe obozrenie – New Literary Review*, 4. Retrieved from: <https://magazines.gorky.media/nlo/2012/4/transformaczii-novogo-rezhima-vremeni.html> [in Russian].
3. Bahtin, M.M. (1975). *Formy vremeni i hronotopa v romane. Oчерки po istoricheskoy poetike* In Bahtin, M. M. *Voprosy literatury i estetiki.* Moskva: Hudozhestvennaya literatura. [in Russian].

⁷⁰ Щит и меч революции: чекист в жизни, кино, литературе. – Режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/1170798>.

⁷¹ Указ Президента Российской Федерации Б. Ельцина от 20 декабря 1995 г. № 1280 «Об установлении Дня работника органов безопасности Российской Федерации». – Режим доступу: <http://www.fsb.ru/fsb/npd/more.htm?id%3D10343076@fsbNpa.html>.

4. Gorin, D. (2015). Ot karnavala k industrii // *Neprikosnovennyj zapas*, 3. Retrieved from: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyj_zapas/101_nz_3_2015/article/11510/ [in Russian].
5. Gyunter, H. (2000). Arhetipy sovetskoj kul'tury. In Gyunter, X. and Dobrenko, E. *Socrealisticheskij kanon*. Sankt-Peterburg: Akademicheskij proekt. [in Russian].
6. Krasil'nikova, E.I. (2014). «Narodnaya skorb'»: massovye kommemoracii, v gorodah Zapadnoj Sibiri, priurochennye k pohoronam i pominoveniyu S. M. Kirova, V. V. Kujbysheva i G. K. Ordzhonikidze (30-e gg. XX v.). *Vestnik Omskogo universiteta*. – Omsk Scientific Bulletin, 1, 48–55. [in Russian].
7. Kustova, E. (2015). Sovetskij prazdnik 1920-h godov v poiskah mass i zrelishch. *Neprikosnovennyj zapas*, 3. Retrieved from: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyj_zapas/101_nz_3_2015/article/11509/ [in Russian].
8. Moss, M. (2011). *Obshchestva. Obmen. Lichnost'*. Trudy po social'no antropologii (A. B. Gofman. Trans.). Moskva: KDU. [in Russian].
9. Paschenko, A.Ya. (Ed.). (1969). *Istoriia mist i sil Ukrains'koi RSR: V 26 t. Dnipropetrovs'ka oblast'*. Kyiv: Holov. red. URE AN URSSR. [in Ukrainian].
10. Plekhanov, A.A. and Plekhanov, A.M. (Ed.). (2007). *F. E. Dzerzhinskij – predsdatel' VCHK–OGPU. 1917–1926*. Moskva: MFD «Materik». [in Russian].
11. Ponomar'ov, P.O. (Ed.). (1970). *Istoriia mist i sil Ukrains'koi RSR: V 26 t. Donetsk'ka oblast'*. Kyiv: Holov. red. URE AN URSSR, 1970. [in Ukrainian].
12. Rol'f, M. (2009). *Sovetskie massovye prazdniki* (V. T. Altuhov, Trans.). Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
13. Scherbinin, A.I. (2008). «Red Day of the calendar»: the formation of the matrix of perception of political time in Russia. *Tomsk State University Bulletin Philosophy. Sociology. Political science*. – *Tomsk State University Journal of Philosophy, Sociology and Political Science*, 2 (3). [in Russian].
14. Stiazhkina, O. (2016). *Hodynnyk i kalendar u pidradians'kij Ukraini 1920–1930-kh rokiv: mekhanizmy pryvlasnennia chasu ta khronotopu. Narodna tvorchist' ta etnolohiia*. – *Folk Art and Ethnology*, 4, pp. 16–31. [in Ukrainian].
15. Tumarkin, N. (1999). *Lenin zhiv! Kul't Lenina v Sovetskoj Rossii* (S. L. Suharev, Trans.) Sankt-Peterburg: Gumanitarnoe agentstvo «Akademicheskij proekt». [in Russian].

***Kuzina K.* «The Chekist's Calendar»: celebration of the commemorative dates devoted to Cheka–OGPU–NKVD in the USSR in the 1920s and 1930s**

The purpose of the article is chiefly to attempt to analyze the process of memorialization of events which were related to the activities of the Soviet secret police agency in the 1920s and 1930s. The main issues include what aims of the celebration of the anniversary of the Cheka–OGPU–NKVD initiated by the Soviet government were; how a new ritual was created; what place the «Chekist's holidays» took in the Soviet festive calendar and how they interacted with other holidays of «patriotic cycle»; how they helped to represent the legitimacy of the political regime that resorted to terrorist violence.

Methodology. The concepts of M. Bakhtin's chronotope (time-space) and A. Assman's «the modern time regime» were useful tools for studying Soviet commemorative practices dedicated to Cheka–OGPU–NKVD.

Conclusions. The «Chekist's Calendar» is the figurative name of a set of dates and events that were associated with the secret police agency of the USSR in the 1920s and 1930s and were celebrated in the Soviet Union as commemorative anniversaries. There were Felix Dzerzhinsky's birthday and day of deaths as well as the Cheka's day. These dates were actualized by the authorities through march-past and holiday congresses, publications in the Soviet media, changes of toponymy and other events dedicated to that anniversaries. The festive ritual was being formed during the twenty years.

The heroic narrative of the Soviet secret police agency was constructed as a part of the Soviet patriotic tradition. Dzerzhinsky's image affected the heroization of the Cheka–OGPU–NKVD. This propaganda image had mythologized features. Celebration of the memorable dates pursued several goals. In particular, there were demonstration of the authority and the legitimacy of the Soviet security agencies; mobilization of the population to fight the imaginary enemy; stigmatization of enemies as a disciplinary function of holidays.

Key words: Dzerzhinsky, Cheka–OGPU–NKVD, chronotope, Soviet holidays.